

Nagy Réka

Nemi szerepek és nemi sztereotípiák az általános iskolai tankönyvekben

Gender role and gender stereotypes in schoolbooks

The coursebooks and textbooks used in teaching in the elementary schools are analyzed catching images of gender roles and gender stereotypes provided by these texts.

A két nem közötti biológiai különbségek a szocializációs folyamatban fokozatosan szociokulturális különbségekké válnak (olyan társadalmi meghatározottságú különbségekké, amelyek az eltérő élettapasztalatokat rögzítik): eltérések az öltözködésben, színek használatában, játékokban, foglalkozásban, különbségek az elvárások és attitűdök terén. A társadalmilag meghatározott nem szociokulturális szervezési kritériumként funkcionál, együtt az etnicitás, a faj, a társadalmi pozíció (osztály) kritériumaival meghatározza az egyén létét. A modern társadalmakban egyfajta szenvedély mutatkozik a különbségek, eltérések iránt. A kortárs társadalmi és kulturális elméletek ennek megfelelően széles skálán kínálnak témákat, kérdéseket és válaszokat a társadalmi különbségekkel és különbségtétellel kapcsolatban. Az eltérések iránti szenvedély pedig összefonódik a kimondatlan, az elméleti fejtegetésekből kifejejtett párral, a hasonlóval. Ezt a kiindulópontot tekintve, a különbség az identitásformálás fontos eleme, a társadalmi csoportok közötti határok meghatározója és fenntartója is egyben. Az adott nemhez való tartozás azonban soha nem határozza meg teljes mértékben az én felépítését, több tényező együttesen adja meg az egyén identitásszerkezetét és a másokkal való interakcióban az elhelyezést, a pozíciót. Így annak tapasztalata, hogy az egyén milyen nemhez tartozik soha nem jár egyedül, együtt létezik annak tapasztalatával, hogy milyen a bőrszíne, milyen a vallása, milyen etnikumhoz tartozik, milyen a gazdasági pozíciója vagy politikai hatalma. A nemi identitás mindig függ a többelemű behatárolástól, amely interszubjektíven épül fel. Az interszubjektivitás fontos elem az individuum identifikációjának folyamatában.

Tudatosítva azt, hogy a nemek közötti különbségek nem csupán szexuális jellegűek, azaz biológiaiak, a szociológia kifejlesztette a nemekre vonatkozó elméleteit, amelyek a nemi szerepekre és a nemek társadalmi rétegződésére irányulnak. A nemi egyenlőtlenségek ugyancsak

univerzálisak, általában az egyik nem, a férfi nem dominanciáját jelenti (patriarchátus). A patriarchátusról szóló szociológiai elméletek gyakran építenek arra a különbségre, amely a privát- és a közsférák között létezik a társadalmi életben. Itt a privát az otthon körül zajló és családi tevékenységekre utal, a köz sférája pedig a nem családi gazdasági, politikai és kulturális tevékenységekre vonatkozik. Ez a megkülönböztetés összeegyeztethető azzal a megkülönböztetéssel, amit a férfiak és a nők között teszünk abban az értelemben, hogy a privát sférát a női szerephez rendelik, a közsféra tevékenységeit pedig a férfiúi szerephez kötik. A patriarchátus pedig olyan társadalmi intézmény, amelynek reprodukálása a vallásos, szimbolikus, nyelvészeti, kulturális rendszeren keresztül történik, a patriarchális társadalomban a nők alacsonyabb státuszban vannak úgy anyagilag, mint morálisan.

Az iskola alapvetően járul hozzá a társadalmi berendezkedés (viselkedési minták elsajátítása) konzerválásához, avagy változásához. A tradicionális társadalmakban a család szerepe elsődleges volt, mára ez a helyzet gyökeresen megváltozott, a 3 és 24 év közötti egyéneket az iskolai intézmény „átvette” és ebben a megváltozott helyzetben meghatározó szerepet tölt be a fiatalok társadalmi feltételekhez való alkalmazkodásában.

E jelenséget használva kiindulópontnak a dolgozat és a az azt megalapozó kutatás az általános iskolai tankönyvekre irányult, a kérdések arra a tartalomra vonatkoznak, ahogyan a használatban levő iskolai tankönyvek a különböző kontextusokban meghatározzák a női és férfi személyiség jegyeit, karakterét, viselkedését, szerepköreit. A nemi identitásnak megfelelő elvárt szerep teljesítése vagy nem teljesítése, a megfelelés vagy eltérés magával hordozza az előítéletességet, a sztereotipizálást, a klisé képek kialakítását, melyek egyúttal a nemi ideológia hordozói (amik voltaképpen magyarázatok – általános fogalmakban – a nemek közötti eltérések természetéről és a különbségek eredetéről).

A tankönyvekben ábrázolt kislányok és nők általános „képe”, az esetek nagy többségében a tradicionális modellnek felel meg, a férfiak és nők szerepének és pozíciójának hagyományos modellje internalizálódik. A tartalomelemzésem a nemi szerepeket és ezzel együtt a nemi sztereotípiákat hét kategória mentén vizsgálja, mint: az olvasmány témája; az olvasmány helyszíne, általános környezete; az olvasmány szereplőinek tevékenységszerkezete; viselkedési folyamatok; pszichológiai folyamatok; a szereplőkhöz rendelhető értékek és az olvasmány szereplőinek kapcsolatrendszere. Pusztán a szereplők nemek szerinti eloszlásából egy statisztikailag a valóságtól eltérő képet kapunk. A vizsgált 113

olvasmányban az összes szereplő 250 közül 161 (64.4 százalék) férfinemű, és 89 nőnemű (35.6 százalék). A 113 olvasmány közül 19-ben (16.8 százalék) nem szerepel férfi figura, az olvasmányok közül 55-ben (48.7 százalék) nem szerepel női szereplő.

A társadalomban elfoglalt helyünk, a többi emberrel való kapcsolatunk, tevékenységeink, viselkedési és pszichológiai folyamataink, értékeléseink, az életvilágunk átláthatósága és megértése, a társadalmi részvétel lehetőségei megmutatkoznak abban is, ahogyan a szimbolikus társadalmi térben és időben elhelyezkedünk, abban a környezetben, azokban az intézményekben, azokon a helyszíneken, ahol megfordulhatunk. A nemek közötti társadalmi különbségek mindig is kifejeződtek abban, ahogyan ez a szimbolikus tér-idő, eseményhorizont „kitolható”. A társadalmi lét megélése ezzel együtt a részvétel és az ellenőrzés, a beleszólás és a szabályozás a közszféráját érinti. Azok a helyszínek, amelyeken a két nemhez tartozó szereplők megfordulnak relevánsak a közszférákban való részvétel lehetőségeinek kifejezésére. A tankönyvek egy olyan modellt kínálnak, amelyben a lényeges eltéréseket a témák és helyszínek esetében a családi tevékenységek, témák, a morális tartalmú olvasmányok esetében találhatjuk. Az olvasmányok témáit tekintve az erkölcsi tanítás majdnem kizáró jelleggel a férfi szereplőkhöz kötődik, míg a családi típusú tevékenységek, témák és helyszínek esetében a női szereplők a dominánsak. A tevékenységszerkezet egy olyan általános képet mutat, amelyben a női szereplők a háztartási munka, a gyereknevelés és a szabadidős foglalkozások esetében dominánsak, az intellektuális tevékenységek, a másokkal való kommunikálás, véleménycsere, és a fizikai munka majdnem kizáró jelleggel férfi szereplőkhöz rendelhetőek. A viselkedési folyamatok esetében az ellenőrzés, a támadás, a vezetés és a követés esetében figyelhetünk meg lényeges eltéréseket. Az első három folyamat nagymértékben jellemző a férfinemű szereplőkre (18.6 százalék, 7.4 százalék, 7.4 százalék), a női szereplők esetében pedig a követés a meghatározó (15.4 százalék), ez utóbbi a férfi szereplők 0.5 százalékánál van jelen. A viselkedési folyamatokról elmondható, hogy a választott folyamatok közül három domináns (kommunikálás, vezetés, munka), kiemelten jellemző a férfi szereplőkre a kommunikálás, az agresszív emocionális folyamatok, kisebb mértékben a munka, a női szereplők esetében a kommunikálás, a követés és a munka. A pszichológiai folyamatok vizsgálata a gyengédség esetében hozott releváns eltérést (7 százalék férfi szereplők és 46.3 százalék női szereplők), ugyanígy a gondolkodás esetében (35.2 százalék férfi és 11.1 százalék nő). A harag, a tagadás és a törekvés a férfi szereplők attribútumai, a női szereplőké a kétségbeesés.

A szereplőkhöz rendelhető értékek esetében több értékcsoporthoz különböztettem meg, mint fiziológiai értékek (táplálék, fajfenntartás, pihenés, egészség, biztonság, kényelem), szociális vagy társas értékek (szex és szerelem, család, barátság), az egoisztikus vagy énes értékek (függetlenség, teljesítmény, elismerés, önbecsülés, uralkodás, dominancia, agresszió), a „félelmi” értékek (érzelmi biztonság), a játékos értékek (új élmény, játék, izgalom, szépség, humor, kreativitás), a gyakorlati értékek (gyakorlatiasság, birtoklás vagy tulajdon, munka), kognitív érték, mint a tudás és vegyes értékek (boldogság általában, általában vett értékesség). Az eltérések ebben az értékcsoporthoz esetében a mellékelt táblázatban követhetők (1. táblázat).

Főbb értékcsoporthoz	Eloszlás: férfi szereplő	Eloszlás: női szereplő
1. Fiziológiai értékek	1.6	28.2
2. Szociális értékek	8.1	18.8
3. Egoisztikus értékek	39.3	6.8
4. „Félelmi” értékek	----	1.7
5. Játékos értékek	21.9	19.6
6. Gyakorlati értékek	17.7	18.8
7. Kognitív értékek	10.9	4.2
8. Vegyes értékek	0.7	1.7

1. táblázat. Értékcsoporthoz szerinti eloszlás

A főbb értékcsoporthoz nemek szerinti eloszlását tekintve észrevehető az, hogy a női szereplők esetében dominálnak a fiziológiai értékek, míg a férfi szereplők esetében ez az értékcsoporthoz nagyon alacsony részarányban fordul elő. A női szereplők esetében gyakoriak a játékos értékek (kivételt képez a humor mint érték, ez egyetlen esetben sem fordul elő). Az egoisztikus értékek a férfinemű figurák esetében a dominánsak, ezt követik a játékos értékek, a gyakorlati értékek, a kognitív értékek és a szociális értékek.

Tartalomelemzésünk hetedik, egyben utolsó kategóriája a szereplők kapcsolatrendszerét próbálta visszatükrözni. Abból a megfontolásból indultam ki, alakítottam a kapcsolatrendszert, hogy az hűen adja vissza a szereplők kapcsolatait más figurákkal. A kapcsolatrendszer elemei főbb kapcsolatsoporthoz alkotnak: a kapcsolat hiánya, és az egyéb kapcsolat (itt főként mesebeli, nem létező figurákkal való kapcsolatra történik utalás) alkotják a nem jelezhető kapcsolat csoportját; a gyerekekkel, a rokonsági kapcsolat és a családon belüli kapcsolat jelzi a privát, az otthoni szférával való kapcsolatot; a munkatársi,

kollegiális kapcsolat, a baráttal, ismerőssel való érintkezés és a hivatalos személyekkel való kapcsolat jelzi a közzsférával, a kifelé irányuló kapcsolattartást.

A főbb kapcsolat csoportok adatait vizsgálva regisztrálhatjuk a különbségeket. A női szereplők esetében jóval nagyobb az aránya a nem jelezhető kapcsolatoknak (24.6 százalék) mint a férfi szereplők esetében (15.3 százalék). A női szereplők nagyobb arányban vannak jelen a privát szféra kapcsolataiban, míg a férfinemű figurák a közzsférával való kapcsolatban dominálnak (Női szereplők privát szféra: 50,8 százalék, közzsféra: 22.8 százalék; férfi szereplők privát szféra: 35.1 százalék, közzsféra: 49.5 százalék).

Az olvasmányokban ábrázolt világban a női szereplők vagy nem regisztrálható, nem jelezhető kapcsolatban vannak, vagy a háztartási szférával, a kiscsoporton belül tartják a kapcsolatot. Kifele, a külvilág felé ritkán fordulnak, hivatalos személlyel ugyancsak ritkán találkoznak, a hivatali, munkatársi, kollegiális kapcsolat teljesen hiányzik a szerepkészletükből. Ezzel ellentétben a férfi szereplőket kevésbé jellemzi a privátszférával való kapcsolat, a jelzett kapcsolatok domináns része a kiscsoporton kívülre, a közre irányul. A nemek a sztereotip környezetbe való elhelyezése a tradicionális modellt követi, amelynek értelmében a női szerep, a privát szférával, a férfi szerep pedig a közzsférával van összekapcsolva. A szereplők témákba, helyszínekre való elhelyezése ezt a megállapítást bizonyítja, ugyanígy a tevékenység típusainak nemek szerinti eloszlása. Ami a viselkedési és pszichológiai folyamatokat illeti, elmondható, hogy a szövegek ítélete szerint a férfi szereplők az aktívak, azok, akik vezetnek, ellenőriznek, támadnak, a női szereplők azok, akik elfogadnak, követnek, passzívak. Az olvasmányokban a kislányok, anyák, nagynénik azok, akik gondoskodnak, kétségbeesettek, szoronganak, a férfi figurák azok, amelyeket a törekvés, élénkség, harag, gondolkodás jellemez.

Ugyanilyen mértékben működnek a sztereotípiák az értékek terén is, ahol a női figurák domináns értékévé válnak a fiziológiai értékek, a férfi szereplők esetében pedig az egoisztikus értékek. A szereplők kapcsolatrendszeréről elmondható, hogy a női figurák kapcsolataikat tekintve a kiscsoport (család) belső egyensúlyát próbálják megtartani, fenntartani (expresszív szerep), a férfi szereplők a kifelé való irányítást, a reprezentálást kapják feladatul (instrumentális szerepkör).

Mellékletként további adatokat közlünk az elemzési eredményeinkből, táblázatok formájában (2 - 4 táblázatok).

Helyszín	Férfi szereplők előfordulása (%)	Női szereplők előfordulása (%)
Iskola	13,3	16,9
Közéleti helyek	20,8	16,9
Munkahely, hivatal	8,3	3,3
Lakás, otthon	25,8	45,6
Vásárlási hely	0,8	3,3
Természet	24,1	8,4
Más hely	6,6	5

2. táblázat. A nemek szereplési helyszíneinek gyakoriságai az elemzett szövegekben

Tevékenység típusa	Férfi szereplők előfordulása (%)	Női szereplők előfordulása (%)
Szellemi tevékenységek	34	16
Háztartáson kívüli fizikai munka	17,3	13,3
Háztartás	3,4	25,3
Gyereknevelés	3,4	14,6
Sport, játék, kikapcsolódás	12,5	14,6
Kommunikáció	25	10,6
Más tevékenység	4,1	5,3

3. táblázat. A nemek tevékenységeinek gyakoriságai az elemzett szövegekben

Viszonyok	Férfi szereplők előfordulása (%)	Női szereplők előfordulása (%)
Kapcsolat nélkül jelenik meg	15,3	26,3
Kapcsolat a privát szférával	35,1	50,8
Kapcsolat a magánszférával	49,5	22,8

4. táblázat. A nemek egyes viszonyainak gyakoriságai az elemzett szövegekben